

منابع مورد استفاده در پژوهش فرش ایران

حسین کمندلو*

چکیده مقاله:

فرش یکی از هنرهای سنتی و کاربردی است که ریشه در تاریخ و فرهنگ ایران بزرگ دارد. شاید به دلیل کاربردی (زیر انداز) بودن این هنر، کمتر مطلبی در مورد گذشته ی با شکوه آن، در موزه ها، مجموعه های شخصی و کتابها موجود باشد.

هنر فرش بافی متفاوت با دیگر هنرهای ایرانی است، زیرا اغلب معماران، نقاشان، خوشنویسان و هنرمندانی که در کارگاه های درباری مشغول به کار بودند و از خود آثاری به یادگار گذاشته اند، به طرق مختلف نام آنها ماندگار شده است. گاهی این هنرمندان کار خود را امضا می کردند، گاه در مرقعات و نامه های شاهانه ذکری از آنها می شده است، گاه نگهداری نسبتاً خوب برخی از این آثار باعث گردیده که نام آنها در قرنهای بعد جاودان ماند و یا اینکه محققان امروزی ما با جستجوی کارشناسانه و تطبیق برخی آثار با یکدیگر نام نقاش، معمار و خوشنویس را زنده می کنند. اما در عرصه فرش این امر کمتر اتفاق افتاده است. دستبافتهای ایرانی به دلیل استفاده از الیاف گیاهی و جانوری و همچنین عدم مراقبت در طی سالیان از بین می روند و رهی از آنها باقی نمانده و همین امر سبب شده است بزرگان این عرصه اکثراً گمنام باقی بمانند.

محقق برای انجام دادن یک پژوهش خوب و اصولی در زمینه فرش، مجبور است حجم انبوهی از کتابهای متفاوت را مطالعه کند. این کتابها می تواند در زمینه تاریخ، جغرافی، دین، باستان شناسی، جامعه شناسی، نهاد شناسی، نگارگری و... باشد. او بدین وسیله شاید بتواند تاریخ شروع فرشباپی، مفهوم یک نقشمایه و یا قوم بافنده آن را شناسایی کند. در این تحقیق سعی شده است، تعدادی از منابع که در حوزه های متفاوت به نگارش در آمده به اختصار معرفی شود، تا راهی برای درک بهتر حوزه فرش بافی در ایران باشد.

واژگان کلیدی:

فرش، قالی، پژوهش، باستان شناسی، نگارگری، سفرنامه، موزه ها.

* کارشناس ارشد پژوهش هنر، عضو هیئت علمی گروه فرش دانشگاه هنر سمنان

منابع مورد مطالعه:

برای تحقیق در مورد صنعت فرش در ایران از آغاز تا کنون منابع مختلفی وجود دارد که یک محقق باید به آنها توجه کند. این منابع به طور کلی عبارتند از:

الف- یافته‌های باستان‌شناسان. ب- نوشته‌های سفرنامه نویسان و تاریخ نگاران. ج- نقاشی‌ها، نگاره‌ها و عکسهای باقی مانده از دوران گذشته. د- فرش‌ها و دستبافتهایی که در موزه‌های فرش نگهداری می‌شود. ه- بازار فرش، افراد کارشناس و خُبره. و- کتابهای فرش و هنر اسلامی.

شاید بتوان گفت موارد اشاره شده در بالا از مهمترین منابع موجود در مورد شناخت فرش و یا نقشمایه‌های به کار رفته در فرش ایرانی هستند که یک محقق با در اختیار داشتن آنها می‌تواند تحقیق و پژوهشی مناسب و خوب تهیه کند. اما برای درک بهتر برخی مفاهیم، نیاز به کتابهایی در زمینه تاریخ ادیان، نماد شناسی، تاریخ ایران، معماری و تزیینات وابسته، دایره المعارفهای هنری و ادبی، فرهنگ‌های لغت و ... است، که به دلیل کثرت، از معرفی آنها در این مقاله خودداری شده است.

الف- یافته‌های باستان‌شناسان:

یکی از منابعی که با جستجو و مطالعه در آنها می‌توان گوشه‌ای از تاریخ و هنر فرش‌بافی ایران را پیدا نمود، مقالات، گزارشها و کتابهایی است که باستان‌شناسان تالیف و چاپ کرده‌اند.

تا قبل از پیدایش فرش پازیریک، کارشناسان هنر فرش، تاریخ بافت فرش و زیر انداز را به صورت تقریبی در نوشته‌هایشان بیان می‌کردند، زیرا مدارک مستندی از فرش بافی ایرانی (فرش کامل و یا حتی پاره فرش) در دسترس نبوده است. آرتور اپهام پوپ در جلد ششم کتاب سیری در هنر ایران تاریخ ساخت زیر انداز را به زمانی مربوط می‌داند که بشر توانسته است خانه یا سرپناهی برای خود بسازد و نخستین زیر انداز انسانها با توجه به اسکان در کنار رودها حصیر و بوریا بوده است. با گذشت زمان و کاوش‌هایی که باستان‌شناسان در نقاط مختلف انجام می‌دهند نشانه‌هایی از دستبافتهای ایرانی و یا وسایلی که برای بافت فرش ضروری بوده است، بدست می‌آید.

در سال ۱۹۴۹م/۱۳۲۸ش، سرگی رودنکو در منطقه پازیریک که در آن گورهای اقوام سکایی قرار داشت فرشی تقریباً مربع شکل در ابعاد ۲۰×۲۳/۱۸۹ سانتی متر کشف می‌کند. مهمترین ویژگی این دستبافت اثبات این فرضیه بود که انسانها در ۲۵۰۰ سال قبل قادر به ایجاد گره در فرش بودند و تصور بافت فرش به شیوه گلیم بافی تا حدی بر طرف گردید.

ابزاری که ایکورن، خلوپین درگورهای عصر مفرغ در ترکمنستان و در نزدیکی عشق آباد کنونی کشف کرد، سابقه قالی بافی را تا ۱۵۰۰ تا ۲۵۰۰ سال قبل از میلاد گسترش داد. یافته‌های باستان‌شناسان در زمانهای مختلف می‌تواند سندی باشد بر سابقه فرش‌بافی ایرانیان از گذشته‌های دور، همچنین می‌تواند به یافتن سر نخ در مورد مکانهای بافت فرش و یا

منشأ اصلی برخی از نقشمایه‌های به کار رفته در فرشهای ایرانی کمک کند. برخی از کتابهایی که باستان‌شناسان تالیف نموده‌اند دارای تصاویری از سفالینه‌ها، آثار فلزی، نقش برجسته‌ها و ... هستند. این تصاویر می‌توانند در رمز گشایی برخی از نقشمایه‌های قالی کمک شایانی به محقق بکنند. در زیر برخی از این کتابها به اختصار معرفی می‌شوند:

تاریخ عیلام (پیر آمیه)، ایران باستان (حسن پیرنیا)، هنر ایران (آندره گدار)، هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی (رمان گیرشمن)، هنر ایران در دوران پارسی و ساسانی (رمان گیرشمن)، ایران در شرق باستان (ارنست هرتسفلد) و ...

ب- نوشته‌های سفرنامه نویسان و تاریخ نگاران:

از دیگر منابعی که با مطالعه آنها می‌توان ردی از سابقه فرش‌بافی در ایران بزرگ پیدا نمود، کتابهایی است که سفرنامه نویسان، تاریخ نگاران و گاه شاعران فارسی زبان در قرنهای مختلف به نگارش در آورده‌اند و اکنون در دسترس است. شماری از سفرنامه نویسان و جغرافی دانان مسلمان در قرون اولیه اسلامی به ایران سفر کردند، کتابهایی در مورد ایران نوشتند، آنها در کتابهایشان اشاره به محصولات و دستبافتهایی می‌کنند که در شهرهای مختلف ایران تولید و یا به فروش می‌رسیده است. این کتابها منبع بسیار مفیدی برای کارشناسان و محققان فرش است، تا با آن سابقه فرش‌بافی در یک مکان را ردیابی کنند. برخی از این سفرنامه‌ها عبارتند از: حدود العالم من المشرق الی المغرب (نویسنده نامعلوم)، صورة الارض (تالیف ابن حوقل)، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم (ابوعبدا... محمد بن احمد مقدسی)، معجم البلدان (یاقوت حموی)، تقویم البلدان (ابوالفداء)، نزهة القلوب (حمدا... مستوفی قزوینی) و ... با گذشت زمان به تدریج افرادی از کشورهای اروپایی به ایران سفر کردند که مقاصد تجاری، مذهبی و یا استعماری داشتند. برخی از آنها گزارش‌های بسیار خوب و دقیقی در مورد محصولات تولیدی و یا سیاست‌های شاهان ایران در مورد فرش بافی را در کتابهای خود به ثبت رسانده‌اند. از سفرنامه نویسان عصر تیموری و صفوی می‌توان به: روی کلاویخو، شاردن، تاورنیه، کروزینسکی و ... اشاره نمود.

در عصر قاجار سفرنامه نویسی توسط افراد غربی به بالا ترین حد خود می‌رسد. نکته مثبت در این سفرنامه‌ها اشاره بیشتر به فرش‌های ایرانی است که شاید به این خاطر بود که چند سال پس از سلطنت ناصرالدین شاه قاجار (۱۸۹۶-۱۸۴۸ م./۱۳۱۳-۱۲۶۴ ه.ق.) اولین نمایشگاه فرشهای شرقی در لندن (۱۲۶۷ ه.ق./۱۸۵۱ م.) و چندین سال بعد (۱۲۹۰ ه.ق./۱۸۷۲ م.) دومین نمایشگاه فرش در وین برگزار می‌شود. این دو نمایشگاه باعث شناساندن قالی ایران به اروپاییان و گسترش بازرگانی و کاربرد عمومی آن در میان مردم مغرب زمین می‌گردد. به همین خاطر در اکثر سفرنامه‌ها اشاره به کارگاه‌های بافندگی و شیوه تولید فرش در ایران می‌شود. تعدادی از این سفرنامه‌ها عبارتند از:

سفرنامه ژنرال سرپرسی سایکس (سرپرسی سایکس)،

است، این تصاویر می‌تواند گویای طرح‌هایی باشد که در عصر قاجار رواج داشته است و طبقه‌ای خاص از مردم آنها را خریداری می‌کرده‌اند.

د- فرش‌ها و دستبافتهایی که در موزه‌های فرش‌نگهداری می‌شود:

موزه از جمله مکانهایی است که با نگهداری و معرفی آثار، بیشترین سهم را در معرفی آثار هنری دارد. شاید دو موزه مهم دنیا از نظر محققان فرش ایرانی با توجه به مقالات و اشاراتی که داشته‌اند موزه ویکتوریا و آلبرت لندن و موزه آرمیتاژ هستند، نگهداری دو فرش گرانبهای ایرانی (قالی اردبیل و قالی پازیریک) باعث شده است که در کمتر کتاب یا مقاله‌ای ذکر از نام این دو موزه نشود. این دو موزه در مقایسه با موزه فرش ایران، آثار به نسبت کمتری در زمینه فرش دارند، اما در دسترس بودن عکسهایی با کیفیت مناسب از این دو اثر، سبب معرفی گسترده موزه و این آثار شده است. اما متأسفانه موزه فرش ایران از این فرصت (مطرح شدن و تبلیغ مجانی توسط محققان) کمترین بهره را برده است.

ه- بازار و افراد کارشناس و خُبره:

بخشی از مهمترین ابزارها برای ورود به دنیای فرش کارشناسان و افراد خُبره‌ای هستند که در بازارهای فرش به امر تجارت فرش مشغول هستند. برخی از این افراد مجموعه‌ای بی نظیر از دستبافتهای اصیل ایرانی را در فروشگاه‌ها، حجره‌ها، انبارها و یا خانه خود نگهداری می‌کنند. حضور در منطقه و سفارش به بافندگان روستایی باعث شده است که گنجینه‌ای بسیار نفیس از اطلاعات در ذهن آنها نگهداری شود. آنها نیاز به کسی دارند که بتوانند این سرمایه را مکتوب کنند. گاهی اوقات برخی از این افراد خُبره و کارشناس به دلیل کهولت سن و فراموشی، اطلاعات غلط و گاه اشتباه را در اختیار محققان قرار می‌دهند و محقق با مطالعه و تطبیق با جدا کردن عبارات اشتباه می‌تواند مطالب مفید را ثبت نماید.

و- کتاب‌های فرش و هنر اسلامی:

در زمینه هنر اسلامی کتابهای بسیاری تألیف شده است که برخی از آنها ترجمه و برخی دیگر متأسفانه هنوز ترجمه نشده است. در این کتابها مطالبی مفید در مورد فرشهای ایرانی از دیدگاه یک کارشناس هنر اسلامی آمده است. نویسنده غیر ایرانی نگاه کلی تر و جامع تری به فرش ایرانی دارد و گاه مطالبی که بیان می‌کند به دور از تکلف و به صورت ساده تری بیان شده است. که می‌تواند راه گشا باشد. از جمله این کتابهای ترجمه شده می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی (نعمت اسماعیل اعلام)، هنر و معماری اسلامی (شیلابلر و جانانتان. ام بلوم)، هنر اسلامی (عفیف البهنسی)، هنر اسلامی (باربارا برند)، تاریخ هنر اسلامی (کریستین پرایس)، شاهکارهای هنر ایران (آرتور اپهام پوپ)، هنر اسلامی (دیوید تالبوت رایس)، تاریخ ایران دوره صفویان (دانشگاه کمبریج)، راهنمای صنایع اسلامی (موریس اسون دیماند)، هنرهای ایران (ر. دبلیو فریه)، هنر

ایران و ایرانیان عصر ناصرالدین شاه (س.ج. و بنجامین)، ایران امروز (ایران و بین‌النهرین) (اوژن اوبن)، ایران و مسئله ایران (لرد کرزن)، سفرنامه از خراسان تا بختیاری (هانری رنه دالمانی)، بیست سال در ایران (جان ویشارد)، سفرنامه یوشیدا ماساهارو (یوشیدا ماساهارو)، سفرنامه پولاک (یاکوب ادوارد پولاک)، شرح سفری به ایالت خراسان (سی.ام. مک گرگور) و... اشاره نمود.

در بین کتابهایی که در مورد تاریخ ایران به دست تاریخ‌نگاران ایرانی تألیف شده است، تعدادی از آنها دارای مطالبی در مورد فرشهای ایرانی است، مورخان این کتابها در هنگام ذکر وقایع دربار و یا خراج‌های حکام ایرانی اشاراتی به فرش‌هایی دارند که در نواحی مختلف ایرانی بافته می‌شده است. برخی از این کتابها عبارتند از: تاریخ طبری (محمد بن جریر طبری ۳۱۰-۲۲۴ هـ.ق)، تاریخ بیهقی (ابوالفضل بیهقی ۴۶۹-۳۸۱ هـ.ق)، زبده‌التواریخ (حافظ آبرو در گذشته به سال ۸۳۳ هـ.ق)، تاریخ عالم‌آرای عباسی (اسکندر بیگ ترکمان منشی ۹۶۸-۱۰۴۳ هـ.ق)، مطلع الشمس (محمد حسن خان صنیع الدوله ۱۲۹۵/۱۳۱۳ هـ.ق)

از دیگر منابعی که می‌توان عبارت فرش را در آن جستجو کرد، دیوانهای شاعران فارسی زبان است، که در برخی از اشعار آن عباراتی مانند فرش، قالی، پلاس، بویا، گلیم و... آمده است. **ج- نقاشی‌ها، نگاره‌ها و عکسهایی باقی‌مانده از دوران گذشته:**

یکی از منابعی که محققان غربی به آن توجه کردند و مقالاتی در مورد آن نوشتند نگارگری ایرانی است. برخی از محققان با تأکید و مطالعه دستبافتهایی که در نگاره‌های مکاتب مختلف هنری ایران (تبریز اول، هرات، تبریز دوم، اصفهان و...) طراحی و اجرا شده است سعی کردند شیوه طراحی فرش تا قبل از عصر صفویان را مشخص کنند. اولین کسی که مقالاتی در این مورد به نگارش در آورد آمی بریگز بود. او فرضیاتی درباره طرح و رنگ فرشهای ایرانی بر مبنای مقایسه آنها با نگاره‌های قرن ۹ هـ.ق/۱۵م مطرح نمود. این فرضیه‌ها با توجه به اشکالاتی که داشت، مورد توجه کارشناسان فرش قرار گرفت. بریگز در اولین مقاله خود به فرشهای هندسی و در مقاله دوم به فرشهای با طرح اسلیمی همراه با نقش گل و بتنه پرداخت. ایده او بعدها در ایران باعث چاپ کتاب فرش بر مینیاتور تألیف علی حسوری می‌گردد.

از جمله منابعی که می‌تواند به امر تحقیق در این مورد کمک کند می‌توان به کتابهای زیر اشاره نمود: سیر و صور نقاشی ایران (آرتور اپهام پوپ)، معراج‌نامه (ماری رزسگای)، باغهای خیال، هفت قرن مینیاتور ایران (آن ماری کورکیان و ژان سیکر)، نگاهی به نگارگری در ایران (بازل گری) و ...

در عصر قاجار، دوربین عکاسی وارد ایران گردید، عکسهایی بسیاری از شاهان ایران، حاکمان محلی و رجال دولتی موجود است که در آنها می‌توان فرشهایی را مشاهده نمود که به عنوان زیرانداز و یا تزئین پس زمینه به دیوارها آویزان شده

اسلامی (ارنست کونل)، شاه عباس و هنرهای اصفهان (آنتونی وُلش)، باغهای ایران و کوشکهای آن (دونالد نیوتن ویلبر)، تاریخ صنایع ایران (ج. کریستی ویلسن)، اوجهای درخشان هنر ایران (ریچارد ایتینگهاوزن، احسان یارشاطر) و...

کتابهایی که در مورد فرش ایرانی ترجمه یا تألیف شده است نیز می تواند کمک بسیار مفیدی باشد برای کسانی که می خواهند در این زمینه فعالیت داشته باشند، متأسفانه در این زمینه تعداد کتابهای خوب و مرجع زیاد نیست. و با نگاه کلی می توان حجم انبوهی از کتابهایی که فقط آلبوم تصاویر فرش هستند را مشاهده نمود. از بین کتابهایی که توسط ایرانیان در مورد فرش ایرانی به چاپ رسیده است و پس از چندین سال هنوز هم تازه هستند می توان به موارد زیر اشاره نمود:

فرشنامه ایران (حسن آذرباد و فضل ا... حشمتی رضوی)، دستبافتهای عشایری و روستایی فارس جلد ۱ و ۲ (سیروس پرهام)، شاهکارهای فرشبافی فارس (سیروس پرهام) قالیچه های تصویری ایران (پرویز تناولی)، قالیچه های شیری فارس (پرویز تناولی)، فرهنگ جامع فرش ایران (احمد دانشگر)، فرش ترکمن (علی حصوری)، فرش سیستان (علی حصوری) مبانی طراحی سنتی در ایران (علی حصوری)، موزه فرش ایران (لیلا دادگر)، برگی از قالی خراسان (تورج ژوله)، طراحان بزرگ فرش ایران (شیرین صوراسرافیل)، هنر و صنعت قالی در ایران (منصور ورزی)، تاریخ و هنر فرشبافی در ایران (احسان یارشاطر).

برخی از محققان اروپایی کتابهای لاتین درباره فرش ایرانی نوشته اند، این کتابها که تعدادشان محدود است به وسیله مترجمان ایرانی ترجمه شده اند، مهمترین آنها عبارتند از:

قالی ایران (سیسل ادواردز)، فرشهای ترکمنی (ژنرال بو گولیویف)، جلد ششم سیری در هنر ایران (آرتور اپهام پوپ)، قالی ایران - شاهکار هنر (اروین گانزرودن)، تاریخچه، طرح، بافت و شناسایی گلیم (آلستر هال و جوز لوچیک ویووسکا)، قالیهای ایرانی (آرمن هانگلدین).

سخن پایانی:

تمام مواردی که اشاره شد تنها گوشه ای از دریای بیکران کتابهایی است که با مراجعه با آنها می توان اطلاعاتی هر چند اندک در مورد فرشبافی ایران یافت، در این مقاله اشاره ای به مجلات تخصصی فرش و قالی، هنر های ایرانی و اسلامی نشده است که مطمئناً در آنها مطالب بسیار مفیدی توسط محققان ایرانی به نگارش در آمده است. همچنین کتابهای لاتینی که در بازار و یا کتابخانه ها موجود است و هنوز ترجمه نشده در این فهرست ذکری از آن نشده است. با نگاهی کلی به این کتابها متوجه می شویم برخی از نویسندگان این کتابها نگاهی جدید به فرش ایرانی داشته اند که با ترجمه آنها می توان به شناخت بهتری از فرش ایرانی دست پیدا کنیم. همانطور که در ابتدای مقاله بیان شد برای دریافت یک نکته کوچک در مورد فرشهای ایرانی دنیایی از کتابها و مقالات باید خوانده شود و با توجه به در دسترس نبودن برخی از منابع (تجدید چاپ نشدن) و یا محدودیتهای موجود، تحقیق در مورد فرش، امری مشکل و طاقت فرسا است.